

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.111.5

І. В. Зелена,
ад'юнкТ

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

У статті систематизовано сучасні підходи до розуміння юридичної відповідальності. Визначено особливості методології досліджень природи та сутності юридичної відповідальності.

Ключові слова: правове явище, юридична відповідальність, сутність, природа, форми реалізації, методологія досліджень.

Питання юридичної відповідальності залишаються особливо дискусійними для загальної теорії права та практично значущими для сфери здійснення правосуддя, оскільки без належного рівня функціонування зазначеного правового інституту право втрачає свою дієвість, стає безсильним. Юридична відповідальність є також тією правовою категорією, яка постійно перебуває у динамічному розвитку, що залежить від світоглядної основи сучасного праворозуміння, варіативності методологічних підходів, творчопізнавальних завдань. Це, у свою чергу, тягне за собою плюралізм науково-теоретичних інтерпретацій як власне поняття юридичної відповідальності так і визначення її цілей, завдань, засобів, механізмів реалізації тощо. Зазначене вище свідчить про актуалізацію обраної проблематики, необхідність та перспективність проведення подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Метою цієї статті є характеристика сучасних підходів до розуміння юридичної відповідальності як правового явища, висвітлення сутнісних особливостей їх змісту. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: висвітлити особливості методології сучасних досліджень щодо природи та сутності юридичної відповідальності; шляхом порівняльного аналізу виявити риси тотожності та відмінності методології досліджень зазначеного явища.

Проблемам юридичної відповідальності присвячені розробки фахівців з теорії держави та права або галузевих наук, зокрема, таких як С. С. Алексеев, Д. І. Бернштейн, С. М. Братусь, С. Т. Гончарук, О. С. Іоффе, О. О. Кожевніков, М. І. Козюбра, М. А. Краснов, Д. А. Ліпінський, М. С. Малейн, О. Ф. Скакун, В. В. Ярков та інші, в яких автори торкалися питань сутності, видової

класифікації, принципів та способів реалізації тощо.

Дослідження феномену юридичної відповідальності характеризуються багатоаспектністю сприйняття правового явища та використанням плюралістичної методології. У зв'язку з цим серед науковців не сформувалося єдиного погляду на юридичну відповідальність, тому у працях вчених юристів можна зустріти різні інтерпретації її розуміння. Так, наприклад, одні вчені вирізняють аспекти юридичної відповідальності, другі – види (негативна та позитивна юридична відповідальність), форми реалізації (позитивна та державно-примусова), типи тощо, треті взагалі ведуть мову про відповідальність в праві (В. М. Горшенев, В. В. Меньшиков), говорячи про одні й ті ж категорії.

Серед науковців поширеними є три підходи до розуміння юридичної відповідальності: винятково у негативному аспекті; у єдності двох аспектів -негативного та позитивного; в аспекті сприйняття як цілісного правового явища з різними формами реалізації.

Деякі представники першого підходу, такі як І. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин, розглядають юридичну відповідальність у нерозривному взаємозв'язку з правопорушенням, як логічний наслідок порушення правової норми. Для них юридична відповідальність, будучи різновидом соціальної відповідальності, утворює одну з головних, складових механізму правового регулювання. З упевненістю можна стверджувати, що даний підхід до пояснення природи юридичної відповідальності носить традиційний характер, оскільки юридична відповідальність, насамперед, розглядалася як відповідальність за вчинене правопорушення (за поведінку в минулому), тобто в ретроспективному аспекті. «Юридична відповідальність, з тих пір як

вона виникла, завжди була відповідальністю за минуле, за вчинене протиправне діяння, – відзначають І. С. Самощенко і М. Х. Фарукшин. Ні наукові міркування, ні тим більше інтереси практики не дають підстави для перегляду погляду на юридичну відповідальність як наслідок правопорушення» [1, с. 43].

Ці автори, зокрема, зазначають, що суть юридичної відповідальності полягає в тому, що вона стосовно особи, яка несе відповідальність, представляє собою зовнішню суспільну реакцію. При цьому, робиться висновок щодо необхідності розуміння юридичної відповідальності як реалізації санкції [1, с. П].

Такої ж позиції дотримуються О. Є. Лейст [2] та Л. С. Явич, які вказують, що у найпростішому підході юридична відповідальність є застосуванням відповідної санкції порушеної правової норми [3, с. 136].

Схожим є погляд на проблему юридичної відповідальності А. С. Шабурова, який визначає юридичну відповідальність як застосування до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми заходів державного примусу, що виражаються у формі позбавлень особистого, організаційного або майнового характеру. На підтвердження висловленої думки автор констатує, що вчинення особою дій, заборонених кримінальним законом, ще не тягне за собою юридичної відповідальності і особа до відповідного рішення (вироку) суду вважається невинною, а значить, і не підлягає кримінальній відповідальності [4, с. 418]. Однак, автором не враховано, що вчинення правопорушення тягне за собою виникнення правового обов'язку, якого не існувало раніше, і наявність цього обов'язку обумовлює існування відповідальності, її нереалізованої стадії.

Іншими вченими простежується зв'язок юридичної відповідальності з поняттям правового обов'язку, який виникає з факту скоєного правопорушення. Так, С. С. Алексеев визначає юридичну відповідальність як обов'язок особи зазнавати заходів державно-примусового впливу [5, с. 71]. Схожою є позиція М. Д. Шиндяпіної, яка визначає юридичну відповідальність як обов'язок особи, що вчинила правопорушення, зазнати заходи державно-примусового впливу за вчинене діяння у формі позбавлень особистого, організаційного і майнового характеру [6, с. 8].

У зв'язку з цим виникає запитання: за яким принципом відбувається розмежування заходів юридичної відповідальності від інших заходів державного примусу, які по своїй суті не є юридичною відповідальністю.

На думку Л. І. Спиридонова юридична відповідальність є мірою державного примусу, яка виражається в негативних наслідках для правопорушника, що наступають у вигляді позбавлень особистісного або майнового характеру [7, с. 286].

На думку ж В. М. Горшенєва юридична відповідальність є визнана державою здатність особи (громадянина, установи, органу держави, посадової особи тощо) звітувати про своє протиправне діяння і зазнавати на собі заходів державно-примусового впливу у формі позбавлення благ, які безпосередньо їй належать [8]. Однак таке розуміння юридичної відповідальності зводиться до розгляду її лише з позицій особистості, хоча, безперечно, відповідальність у праві, як і будь-який інший вид соціальної відповідальності є, перш за все, оцінкою поведінки особистості з боку суспільства.

Ряд авторів ототожнює юридичну відповідальність і покарання. «Покарання – це і є відповідальність», – зазначає М. С. Малєїн [9]. Дуже близькою за змістом є точка зору Л. П. Чіркова, він трактує негативну юридичну відповідальність як залучені особи методами державного примусу до дотримання нормативних вимог і робить висновок, що її краще іменувати «каральною» [10].

І. М. Сенякін, поряд з іншими науковцями, розуміє юридичну відповідальність як правовідносини та зазначає: юридична відповідальність, що виникає з правопорушення є правовим відношенням між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником, на якого покладається обов'язок зазнати відповідних несприятливих позбавлень та наслідків за скоєне правопорушення, за порушення вимог, які містяться в нормах права [11, с. 534]. С. О. Комаров підкреслює, що юридична відповідальність є виконанням правопорушником обов'язків на основі державного примусу, правовим відношенням, що виникає між державою та особою, на яку покладаються обов'язки зазнати несприятливих наслідки і позбавлень за вчинене правопорушення [12, с. 286].

До ознак негативного аспекту юридичної відповідальності більшість вчених відносять такі: визначається державою у правових нормах; спирається на державний примус; застосовується спеціально уповноваженими державними органами; пов'язана з покладенням нового додаткового обов'язку; виявляється у негативних наслідках особистого, майнового та організаційного характеру; є формою реалізації санкції правової норми в конкретному випадку та застосовується до конкретної особи; здійснюється у процесуа-

льній формі; настає тільки за правопорушення [13, с.9-10].

Розгляду юридичної відповідальності в негативному аспекті присвячено велика кількість досліджень, однак як справедливо зазначає М. Б. Мироненко, «цей феномен набагато ширше і багатше і не зводиться до жодної із зазначених складових, але водночас ці складові з певного боку характеризують юридичну відповідальність, юридична відповідальність без них стає немислимою» [14, с.4].

У цьому контексті, намагаючись поєднати позитивний та негативний аспекти юридичної відповідальності А. Д. Машков пропонує наступне визначення останньої:

у межах вузького праворозуміння юридична відповідальність – це складне правовідношення, яке виникає між суб'єктами права у процесі реалізації ними норм права, і яке, з одного боку, пов'язане з адекватною реалізацією цими суб'єктами правових приписів, які містяться в юридичній нормі, а з другого – з тими наслідками, які виникають у цих суб'єктів у зв'язку з порушенням ними згаданих правових приписів (ретроспективна (точніше -негативна відповідальність);

у межах широкого праворозуміння юридична відповідальність – це правовідношення, яке виникає між суб'єктами права у процесі їхньої самостійної діяльності в правовій сфері, і яке забезпечує добровільне узгодження інтересів (прав, цілей тощо) окремо взятого суб'єкта права з інтересами (правами, цілями тощо) інших окремо взятих суб'єктів права, їхніх спільнот та/чи суспільства в цілому, а також зв'язок, який виникає між соціальними суб'єктами у випадках ігнорування якимось з них у своїй діяльності інтересів (прав, цілей тощо) інших суб'єктів права, їхніх спільнот, суспільства з цілому, тобто вимог проспективної відповідальності, і який пов'язаний з застосуванням до такого суб'єкта заходів впливу, які є формами понесення цим суб'єктом певних негативних наслідків своїх неправових діянь (негативна юридична відповідальність) [15, с.81-82].

Професор О. Ф. Скакун також визнає двоаспектне розуміння природи юридичної відповідальності та зазначає, що юридичну відповідальність не можна зводити до державного примусу [16].

Н. М. Оніщенко, поряд з ретроспективною юридичною відповідальністю вирізняє і позитивну – вид юридичної відповідальності, який являє собою відповідну реакцію держави та суспільства на здійснене соціально корисне правомі-

рне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення (особистого, майнового та організаційного характеру) [15, с.9].

При цьому М. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко схиляються до розуміння юридичної відповідальності як застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми [17, с.43].

На думку О. І. Ореховського в цьому ж контексті обмежувати юридичну відповідальність ретроспективним аспектом означає суттєво збіднювати і недооцінювати ті основні функції та завдання, які ставляться перед нею. Недооцінка перспективного аспекту юридичної відповідальності в теорії негативно позначиться не тільки на власне практиці правового виховання, а й на всій системі правозастосовної і правоохоронної діяльності державних органів. Обмежене розуміння сутнісних характеристик механізму юридичної відповідальності особливо велику небезпеку становить для налагодження ефективної правотворчої діяльності [18].

У юридичній літературі деякі вчені розуміють позитивну юридичну відповідальність як усвідомлення обов'язку, почуття відповідальності.

Так, на думку Ф. Н. Фаткуліна «позитивна відповідальність це усвідомлення правових властивостей своїх дій (бездіяльності), співвіднесення їх з діючими законами і підзаконними актами, готовність відповідати за них перед державою і суспільством» [19, с.265].

Проте даний підхід не в повній мірі відображає сутність позитивного аспекту юридичної відповідальності. У цьому зв'язку не можна визнати позитивно відповідальним виконання суб'єктом своїх обов'язків не в силу внутрішнього переконання, а через страх покарання. Закономірно це приведе до висновку, що такого роду безвідповідальна правомірна поведінка має бути покараною, оскільки дані мотиви поведінки суб'єктів не заслуговують схвалення. Крім того, неправомірно залишаються без уваги об'єктивні ознаки позитивної юридичної відповідальності. Незважаючи на це, роботи зазначених авторів започаткували дослідження питань про суб'єктивну сторону позитивного аспекту юридичної відповідальності, оскільки поза свідомістю, поза свободою вибору варіантів поведінки не може бути юридичної відповідальності.

У позитивному аспекті юридичну відповідальність розглядають також О. Г. Мурашин та М. С. Кельман. На їхню думку – це абсолютне відношення, яке являє собою добросовісне вико-

нання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою, тобто відповідальне ставлення до виконання обов'язку [13, с.41].

Вчені-правознавці серед ознак позитивної юридичної відповідальності називають такі: встановлюється державою у заохочувальних правових нормах; виступає засобом державного переконання та правового стимулювання; застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами (державними органами, керівниками організацій тощо); пов'язана з наданням особі додаткових прав, можливостей та інших соціальних благ; виражається в певних позитивних наслідках майнового, організаційного та особистісного характеру; виступає формою реалізації заохочувальної санкції норми права в конкретному випадку і до конкретної особи, але не отожднюється з нею; здійснюється в особливій процесуальній формі (найчастіше на особливо урочистих церемоніях з дотриманням ряду процедур – як встановлення самого факту заслуги, так і вручення нагороди); настає тільки за заслуги [13, с.9].

Позиція зазначених авторів відображає динаміку позитивного аспекту юридичної відповідальності, її розвиток і втілення в юридично значимі дії. Однак позитивний аспект юридичної відповідальності спочатку повинен бути передбачений правовою нормою. Тому юридичної відповідальності не існує без обов'язків, сформульованих у нормі права, що є статичною стадією позитивного аспекту юридичної відповідальності. Реальна правомірна поведінка не може виникнути без тієї моделі поведінки, яка сформульована у правовій нормі.

Вивчення юридичної відповідальності як цілісного правового явища з різними формами реалізації присвячені праці ряду вчених, таких як О.В. Іваненко, Д. І. Бернштейн, Н. М. Оніщенко, Д. А. Ліпінський та інші.

Так, Д. І. Бернштейн вважає, що назви аспектів відповідальності -позитивний (активний, перспективний, проспективний) і ретроспективний (негативний, пасивний) невдалі, оскільки тим самим акцентується увага на їх протиставленні, залишається в тіні або відкидається взагалі їх єдність, невірно відображається спрямованість та роль відповідальності за правопорушення. Він вважає, що про правову відповідальність (як і про відповідальність соціальну) доцільніше говорити як про відповідальність за виконання (правова відповідальність в повному обсязі, в широкому розумінні) і як про відповідальність за порушення (аспект загального поняття право-

вої відповідальності, традиційний для юридичної науки) [20, с.49].

Однак, на нашу думку, ці визначення, обрані автором не зовсім вдало, оскільки в них не розкривається сутність двох аспектів відповідальності і залишається незрозумілим за порушення або виконання чого саме настає відповідальність.

В. В. Похмелкін в своїх наукових дослідженнях пропонує відмовитися від термінів «позитивна» і «ретроспективна» юридична відповідальність. Подальше збереження та використання зазначеної термінології буде створювати враження про існування двох самостійних видів відповідальності в праві. Юридична відповідальність єдина, як будь-який інший вид соціальної відповідальності. Вирізняються лише форми її реалізації: добровільна і державно-примусова [21, с.48-49].

Про форми реалізації юридичної відповідальності згадує і В. М. Кудрявцев. Він підкреслює, що «у разі порушення встановлених норм поведінки, а отже, і вимозі соціального контролю реалізується інша форма відповідальності – так звана ретроспективна, негативна відповідальність (правова або моральна)» [22, с.287].

Р. Л. Хачатуров і Р.Г. Ягугян також вважають, що «юридична відповідальність, як і всі інші види соціальної відповідальності, єдина. «Позитивна» і «ретроспективна» відповідальність є добровільна і примусова форми реалізації юридичної відповідальності, що покликана відобразити взаємозв'язок диспозиції і санкції правової норми, позитивного юридичного обов'язку та міри державного примусу, оскільки вони повинні забезпечити належну, відповідальну поведінку суб'єктів права» [23, с.70].

Формам реалізації юридичної відповідальності присвячена і робота Д. А. Ліпінського, який вказує на позитивні сторони такого підходу: юридична відповідальність розглядається як цілісне правове явище, не ділиться на аспекти, види, типи. «Суть такого підходу не тільки в термінології, а й у визначенні відповідальності як цілісного явища з різними формами прояву, вирази, реалізації*» [24, с. 103]. На думку автора, «добровільна форма реалізації юридичної відповідальності – це спосіб закріплення юридичного обов'язку дотримання та виконання вимог права, який реалізується в правомірній поведінці суб'єктів права, що схвалюється та заохочується державою» [25, с.61].

Широкого розуміння окресленого правового явища дотримується О. В. Іваненко. Автор вважає, що юридичну відповідальність доцільно

розглядати як комплексну категорію, яка має добровільну і державно-примусову форми реалізації. Добровільна форма реалізації – це спосіб закріплення юридичного обов'язку дотримуватися і виконувати вимоги права, що реалізується у правомірній поведінці суб'єктів права, яка заохочується або схвалюється державою, а державно-примусова – це закріплення юридичних обов'язків правопорушника підлягати осуду з боку держави через обмеження матеріального, правового або особистісного характеру при реалізації конкретних суб'єктивних прав [26, с.17].

Отже, проаналізувавши сформовані в юридичній літературі погляди на природу, сутність та зміст такого правового явища як юридична відповідальність варто відзначити, що вона розглядається як відповідальність за минуле (негативний аспект) та за майбутнє (позитивний аспект).

Зміст негативного аспекту юридичної відповідальності визначається наслідками за соціально шкідливі діяння, позитивний же аспект юридичної відповідальності виходить з правомірності діяння та є найбільш бажаною формою відповідальності в суспільстві.

Однак велика кількість науковців відверто ігнорує цю принципово важливу позицію і визначають юридичну відповідальність однобічно, не розкриваючи повністю при цьому багатоаспектності її змісту, а отже і функціонального призначення. Так, розуміючи юридичну відповідальність винятково через категорію правопорушення применшується її соціальна значимість, однак при визначенні юридичної відповідальності лише через призму позитивного аспекту нівелюється її правовідновлювальна та охорона функції, відбувається абсолютизація суб'єктивної сторони, робиться аспект на культурологічному аспекті.

Література

1. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
2. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву / О. Э. Лейст. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 238 с.
3. Явич Л. С. Право и социализм / Л. С. Явич. – М., 1982. – 176 с.
4. Шабуров А. С. Юридическая ответственность. Теория государства и права / А. С. Шабуров ; под ред. В. Д. Перевалова. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 418 с.
5. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе – М.: Юрид. лит., 1971. – 223 с.
6. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности : [учеб. пособ.] / М. Д. Шиндяпина. – М. : Книжный мир, 1998. – 168 с.
7. Спиридонов Л. И. Теория государства и права / Л. И. Спиридонов. – М., 1995. – 302 с.
8. Горшенев В. М. К вопросу о понятии юридической ответственности в советском праве / В.М. Горшенев // Вопросы советского права. – Новосибирск, 1966. – 370 с.
9. Малеин К. С. Об институте юридической ответственности / Н. С. Малеин // Юридическая ответственность: проблемы и перспективы: труды по правоведению. – Вып. 852. – Тарту, 1989. – С. 30
10. Чирков А. П. Ответственность в системе законодательства : автореф. дис. ... канд.юрид. наук / А. П. Чирков. – М., 1989. – 21 с.
11. Сенякин К. К. Юридическая ответственность. Теория государства и права : [курс лекций] / И. Н. Сенякин: под. ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 543 с.
12. Комаров С. А. Общая теория государства и права : [курс лекций] / С. А. Комаров. – М. : Манускрипт, 1996. – 286 с.
13. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права: Науково-практичне видання. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 192 с.
14. Мироненко М. Б. Принципы юридической ответственности / М. Б. Мироненко: под ред. профессора Р. Л. Хачатурова. – Тольятти : ВУиТ, 2001. – 202 с.
15. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка: за ред. проф. І. Безклубого. – К.: 2010. – Чис.У. – 367с.
16. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О. Ф. Скакун [пер. з рос]. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
17. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : монографія / [кол. авторів]: за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2009. – 216 с.
18. Ореховский А. И. Ответственность и ее социальная природа (методологический аспект) / А. И. Ореховский. – Томск: Изд-во Томск. ун-т, 1978. – С. 144-145.
19. Фаткуллин Ф. К. Проблемы теории государства и права. Курс лекций. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1987. – 265 с.
20. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д. И. Бернштейн. – Ташкент : Изд-во ФАН Узбекской ССР, 1989. – 147 с.

21. *Похмелкин В. В.* Социальная справедливость и уголовная ответственность / В. В. Похмелкин. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1990. – 176 с.

22. *Кудрявцев В. К.* Закон, проступок, ответственность. -М. : Наука, 1986. -448 с.

23. *Хачатуров Р. Л.* Юридическая ответственность / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян. – Тольятти : МаБиБД, 1995. – 200 с.

24. *Липинский Д. А.* О взаимосвязи поощрения и добровольной формы реализации юриди-

ческой ответственности / Д. А. Липинский // Вестник ВУиТ. Сер. Юриспруденция. – Вып. 13. – Тольятти, 2001. – С. 103.

25. *Липинский Д. А.* Формы реализации юридической ответственности / Д. А. Липинский. – Тольятти: ВУиТ, 1999. - 144 с.

26. *Іваненко О. В.* Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук / О. В. Іваненко. – К., 2007. – 20 с.

И. В. Зеленная

Юридическая ответственность: подходы к пониманию

В статье систематизированы современные подходы к пониманию юридической ответственности. Определены особенности методологии исследований ученых правоведов касательно природы и сущности юридической ответственности.

I.V. Zeleennaya

Legal liability: approaches to understanding

In the article the modern approaches to the understanding of legal liability are systematized. The features of the methodology of research scientists jurists regarding the nature and essence of legal liability are determined.